

UDK: 821.163.41.09 Nikčević V.

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg Novi)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti – Podgorica

**RECENZIJNA RUKOPIS ISTORIJA CRNOGORSKE
KNJIŽEVNOSTI AKADEMIKA VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA***

Akademik prof. dr Vojislav P. Nikčević (1935–2007) cijeloga života bavio se historijom crnogorske književnosti i jezika. No kako je bilo prešnije da se kodifikuje jezik, zato što je bio negiran, dok je književnost samo preuzimana pa se to moglo shvatiti i kao dokaz njenoga značaja, on je, poslije disertacije *Mladi Njegoš* (1978),² krenuo u detaljnije izučavanje crnogorskoga jezika na osnovu najstarijih tekstova na našem jeziku, bilo da su književni, običajno-pravni, epistolarni, prevodilački, što je *ipso facto* značilo da se proučava i jezik i književnost, ali je u formulisanju zaključaka, to jest u objavljivanju rezultata proučavanja, dao prednost jezičkim elementima, smatrajući da za historiju književnosti ima vremena. I kada su ta istraživanja bila temeljito proventilirana, a u međuvremenu je i Crnogorski PEN iznio pitanje kodifikacije crnogorskoga jezika na međunarodnu razinu, i za to dobio saglasnost od Međunarodnoga PEN-a, koji je to razmatrao u okviru zaštite ljudskih, odnosno narodnih prava, akademik Nikčević počeo je da objavljuje rezultate višedecenijskoga rada. Prvo su se pojavila načela za kodifikaciju crnogorskoga jezika *Piši kao što zboriš* (1993); pa zatijem: *Crnogorski jezik I i II* (1993, 1997), *Crnogorski pravopis* (1997), *Štokavski dijasistem* (1998) i *Gramatika crnogorskoga jezika* (2001). Sve su ovo izdanja Crnogorskoga PEN-a, Matice crnogorske i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti.

* Ovo je integralna verzija recenzije *Istorije crnogorske književnosti* Vojislava P. Nikčevića, od strane dr Radoslava Rotkovića, akademika DANU. Dio ove recenzije objavljen je u: Nikčević, Vojislav P. – *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 191–193. – Napomena urednika.

² Odbranjena je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1975.

A onda je akademik Nikčević zasukao rukave da na osnovu svega onoga što je već obrađivao u okviru izučavanja jezika i književnosti napiše barem istoriju starije crnogorske književnosti, u čemu ga je prekinula nenadna i misteriozna smrt. Eto zbog čega se pred nama sad nalazi samo rukopis Nikčevićeve istorije crnogorske književnosti do XIII vijeka.

Rukopis je jasno, precizno, pedagoški usmjereno strukturisan kao univerzitetski priručnik u kome su, prvo, objašnjeni svi relevantni pojmovi: *istorija književnosti*, *teorija književnosti*, *književna kritika* (što je, sve zajedno, *nauka o književnosti*); *pisana i usmena književnost*. Zatijem je odgovoreno na pitanje: *kad* počinje da se stvara naša književnost? I odgovoreno: sredinom IX vijeka, u skladu s razvojem naroda i njegove države. Nakon toga precizirano je što se podrazumijeva pod *identitetom* crnogorske književnosti, u tri vida: strukturalnom i tipološkom (*kakva je*), genetskom i rodoslovnom (*od česa je stvorena*), vrijednosnom ili socioliterarnom (*ko joj je tvorac i predstavnik i kako je vrjednuje*).

Nacionalna književnost sagledava se u odnosu s ostalim jugoslovenskim literaturama, pod troimenijem atributom: dukljansko > zetsko > crnogorskim. A dijeli se na *stariju* (do romantizma) i *noviju* (od romantizma do danas, to jest od Petra I Petrovića i vladike Rada.

Nakon toga napravljen je uvid u dosadašnje periodizacije crnogorske književnosti: Trifuna Đukića (1951), koji na crnogorsku književnost gledao kao na dio srpske, i Radoslava Rotkovića, čiji je *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, objavljen u „Stvaranju“ (1979). Autor se ne slaže ni sa jednom od ove dvije periodizacije a svoju, treću, daje u strukturi knjige. Na kraju svakoga poglavlja je pregled literature. Time autor, ne krijući svoje stavove i idejno i pedagoško usmjerenje, navodi studenta da više detalja pa i drukčije stavove potraži u navedenoj važnijoj literaturi. I to je sve – Predgovor.

Zatijem slijedi *Prvi dio: predistorijsko razdoblje*.

Pošto je već odredio epohu u kojoj počinje da se stvara dukljansko > zetsko > crnogorska književnost (sredina IX vijeka), to jest u vrijeme stvaranja Države dukljanskih Slovena, autor ispituje predistorijsko razdoblje, to jest ono koje je prethodilo artikulaciji govora praljudi na ovome tlu, a to je: 1. Doslovenski period, s ilirskom i rimskom etapom i 2. Slovenski period, s praslovenskom i južnoslovenskom etapom.

Kao što se potoci slijevaju u rijeku, s bujicama i pod njenim imenom teku ka moru, će i ona da izgubi svoje ime, kako glase i Njegoševi stihovi, tako se i narod i njegova kultura stvaraju postepeno, od onoga što

su iz pradomovine donijeli na konjima i taljigama, u naručju i u pamćenju; onoga što su videli i doživjeli tokom puta; onoga što su zatekli tamo đe su došli, i dalje – u sukobima i simbiozi s okolnim plemenima, narodima i njihovim kulturama. Od neprijatelja se ne uzme samo mač ili kalpak ili zlatni ukras nego i njegova riječ. Naši preci, s ušća Visle, Baltika, jezera, pašnjaka i oranica, vični plovodbi, lovu i drvetu, u stalnom sukobu s Germanima koji su željeli da ih pokrste i podjarme, znali su već 1040–1042. kako da pobijede brojniju i bolje naoružanu vizantijsku vojsku, ali su tek ovamo naučili da zidaju u kamenu, ostajući i dalje, do danas, zapanjeni pred ogromnim kamenim blokovima (megalitima) grčkih i ilirskih zidina na Medunu, Risnu i drugđe.

Analizirajući *Slovjenski period*, autor navodi ono što su drugi o nama pisali, prvenstveno vizantijski car Porfirogenet, sredinom X vijeka, i dolazi do zaključka da su i srpsko i hrvatsko ime tada predstavljali *socio-nime*. Porfirogenet tumači da je ime Srbi statusna društvena oznaka, jer mu je izgledalo slično: *serbi* : *servi* u latinskome služe, podložnici. No on piše Σερβλοι a ne Σερβοι, pa je to njihovo ime povezao sa siromaškom obućom: σερβυλα. Doduše, do sličnoga zaključka može se doći i na osnovu srpskih izvora. Najbrojnije, i zato zavisno poljoprivredno stanovništvo predstavljali su *sebri*, a zakon koji reguliše njihove obaveze prema feudalcu ima naslov *Zakon Srbljem*.³ Eto dokaza da je od najbrojnije populacije nastao etnonim. Porfirogenet inače voli da etimologije. Pagani su, po njemu – nekršteni, Zahumlje je – iza Huma, u čemu ima logike. No u pogledu Horvata potpuno je promašio, jer njihovo ime objašnjava prema grčkome *hora* (= zemlja), kao da su Hrvati – Grci! A za ovu besmislicu niko mu do sada nije prigovorio.⁴ Čak neki smatraju da etnonim Hrvati treba izvoditi iz grčkoga jezika!? Otkud onda Hrvati u Poljskoj i Češkoj?

Analizirajući *praslovjensku etapu*, autor odmah naglašava da još uvijek nema govora o književnosti, jer nema pisma na kome bi ona bila zapisana.

³ Na teritoriji Crne Gore nije bilo *sebara* pa ni mogućnosti nastanka srpskoga imena, sve dok nije nastalo miješanje vjere i narodnosti. Ono što je u Srbiji bio *sebar* u Grblju je bio *posadnik*. I između dva rata pisano je o tome da je seljaštvo „još uvek u sebarskom položaju“. Vukov *Rječnik* bilježi da je *sebar* u Dubrovniku – *težak*, *poljoprivrednik*.

⁴ Ta ista riječ u bugarskome jeziku označava – *ljude*. Kad je riječ o Porfirogenetu, njegov spis se svuda, pa i među vizantolozima, navodi kao *De administrando imperio*, kao da je on latinski pisac, a to je samo naslov Meursiusovoga prijevoda njegova grčkoga spisa na latinski iz 1617. godine, dok se ignoriše njegov grčki naslov *Περί ενων* : *O narodima*, jer to su uputstva za njegova sina Romana! S time je u vezi i pogrešno navođenje prezimena Porfirogenit, što je, takođe, latinska verzija izvornoga Πορφυρογεννητος = rođen u porfiri). Nikčević ispravno piše: Porfirogenet.

Uz konstataciju da je srpski istorijski geograf dr Relja Novaković „pretke Srba locirao na evropskom severoistoku“, trebalo bi dodati da je to samo njegova prva teza iz 1977. godine. Novaković je, istražujući dalje, krenuo k Aziji, pa je obratio pažnju i na moguće Sirbe (Serbe) na Volgi i u Persiji, objavljujući jednu staru mapu na kojoj se nalazi Serbendan blizu Teherana a Serbatia u Mesopotamiji.⁵

Što se tiče porijekla predaka Crnogoraca, autor prihvata rezultate našijeh istraživanja: da su preci Crnogoraca, oćerani od Gota s ušća Visle, krenuli preko Odre na Zapad i između Odre i Labe formirali plemenske saveze Veleta (Ljutića) i Obodrita, odakle je jedan dio njih, s plemenskim nazivima, pošao za Langobardima ka jugu u drugoj polovini VI vijeka. Autor navodi da je ove teze prihvatio i hrvatski povjesničar Stjepan Pantelić.⁶

Južnoslovenska etapa je, naravno, za nas zanimljivija, jer nam je bliža i odnosi se baš na naše pretke. Jedno od pitanja koje se postavlja u novije vrijeme (H. Kunstman, slavista iz Minhena, po njemu Nada Klaić u Hrvatskoj, pa Ivan Mužić, Stjepan Pantelić) jeste da su se Sloveni selili s Jadrana k Baltiku. Mi smo, s akademikom Nikčevićem, podržavali nastojanja Mateja Bora da dokaže da su Veneti = Prasloveni osnovali Venetiju, koja je nakon latinizacije u II v. stare ere dobila naziv Venecija, jer je u latinskom *ti = ci*, a da je Trst, latinski Tergeste, dobio ime od praslovenskog Trgovište, prihvatio je i S. Rospond. Momsen je u trećoj knjizi latinskih in-

⁵ To je: *Andrees Allgemeine Hanatlas* iz 1893, što smo mi prenijeli u zborniku izvora i legendi: *Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka*, 1999, 65. Novaković je poslije knjige koju citira akademik Nikčević objavio o istoj temi: *Gde se nalazila Srbija ode VII do XII veka* (Beograd, 1981), *Još o poreklu Srba* (Zemun, 1991) i *Srbi* (Zemun, 1993). Akademik Nikčević zabacivao je sve ove teorije o azijskome porijeklu Srba i Hrvata. No N. Županić je u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* (1929), u jedinici *Srbi* naveo da je na jeziku sada aktuelnih Osetina na Kavkazu: *sur = čovjek*, *ser-bi = ljudi*, na osnovu čega smatra da oni po imenu nijesu Sloveni nego su se poslovenili ulazeći u slovensku masu u Evropi, a tipološki to bi povezivalo ovaj tip etnonima sa *romi = ljudi*. No o ovim pitanjima etnogeneze Srba i Hrvata akademik Nikčević pisao je više puta, sa veoma obimnom dokumentacijom. A ovdje je to pitanje periferno. Doduše, ako se izuzme svojatanje naše cjelokupne književnosti.

⁶ Prof. dr Nikčević, sa prof. dr Dragojem Živkovićem, bio je recenzent te naše knjige. Mi smo, računajući na broj riječi u naslovu, s čime je u vezi i veličina slova, bili stavili naslov: *Odakle su došli Crnogorci*, ali nam je prof. Nikčević savjetovao da je važnija *preciznost* nego *veličina slova*, pa smo tako i produžili naslov u *Odakle su došli preci Crnogoraca*, na čemu mu i ovom prilikom zahvaljujemo. Stjepan Pantelić živi u Majncu, pa je u mogućnosti da obilazi teritoriju Njemačke i konstatuje da su stari slovenski nazivi i danas tamo prisutni, samo što su neznatno doćerani: *Bjelice* su *Bielitz*, *Bajice* – *Baitz*, ili napola prevedeni: *Bijelo Polje* – *Bielefeld*.

scripcija donio natpis na grobu u kome leži „Tergitio Negotiator“, pri čemu je, veli Bor, jasno da je ono „negotiator“ latinski prijevod slovenskoga „trgovac“. ⁷ No idući u drugu krajnost, Kunstman je na osnovu pogrešno prepisanog naziva lokaliteta u Albaniji Polonia mjesto Apolonia, napisao da su odatle naseljeni Poloni > Poljaci. ⁸ I. Mužić je u nekoliko knjiga ponavljao autohtonističku teoriju da su Hrvati starošedioci na današnjem tlu, bazirajući to na analizi skeleta, koji ne otkrivaju veliku promjenu u vremenu velike seobe Slovena na jug. A mi smo ga pitali: „De ste našli te skelete, kad su Prasloveni spaljivali svoje mrtve?“ ⁹

I Pantelić je na osnovu toponima Dide u Bjelicama i na području Trsta, te činjenice da Tit Livije (†17. g. n. ere) pominje u makedonskoj Peoniji prefekta Dida (”Paeoniae praefectus Dida“), što je Pantelić prenio na Pononiju (!), izveo krupan zaključak: da je taj Dida bio Sloven, i da je toponim Dide slovenski. ¹⁰ Mi smo, sa Nikčevićem, izbjegli ovakve kraj-

⁷ O slovenskom izvoru latinskoga Tergeste S. Rospond: *Mówia nazwy*, Warszawa, 1976, 38. Glavno djelo Bora, Tomažiča i Šavlija: *Die Veneter unsere Vorfahren* izašlo je 1988. Nakon više od jedne decenije polemika, I. Tomažič je objavio zbornik komentara: *Z Veneti v novi čas*, Ljubljana, 1990. (Tamo Bor, str. 8, primjećuje da njegovi protivnici čute o podršci njegovoj teoriji dr Pešića, dr Rotkovića, dr Nikčevića); na str. 33 odgovara Grafenaueru oko natpisa Tergitio-Negotiator; na 98. objašnjava da mu se pripisuje tvrdnja da Slovenci nemaju veze s ostalim južnoslovenskim narodima, a on je, u stvari, napisao ovo: „Slovenščina ima svoje korenine globoko v venetščini, toda v knjižni jezik se je razvila v teku stoletij šele po stikih (u dodiru – p. n.) z drugimi slovanskimi jeziki od severa, vzhoda in juga“!

⁸ H. Kunnstmann, *Über der Herkunft des Polen vom Balkan*, ”Die Welt der Slaven”, 1984, 295–326.

⁹ I. Mužić, *Sloveni, Goti i Hrvati*, V dopunjeno izdanje 1997. Među Prilozima citira našu knjigu *Odakle su došli preci Crnogoraca*, na str. 355–362. I pored našeg neslaganja s autohtonistima, Mužić veli: „Radoslav Rotković ne prihvaća mogućnost da su Iliri govorili slovenskim jezikom, ali pošteno zaključuje: Odbacujući takvu mogućnost kao nemoguću, mi ipak ne možemo zatvoriti oči pred imenom te žene (Veselia – Felicetas) koje je dato dvojezično“. Naravno, ime Vesela prevedeno je na latinski (Felicetas) a ne na ilirski! (Citat sa str. 95). I pored našeg višegodišnjeg neslaganja oko krupnih pitanja autohtonosti, mi smo recenzirali Mužićevu knjigu *Povijest Hrvata u IX stoljeću*. Potpuna saglasnost s autorom nije uslov za preporuku knjige za štampu, što smo napisali i u recenziji na Pantelićevu knjigu *Pradomovina Slavena u srednjem Podunavlju* (Mainz/Zagreb, 2002), i on je tu našu recenziju objavio i na našem i na njemačkome jeziku (287/288), jednako kao i Nikčeviću recenziju (285/286), jer smo podržali objavljivanje knjige, iako se ne slažemo s nekim njenim važnim tezama!

¹⁰ Pantelić, 134. Za takve ocjene potrebno je šire poznavanje jezika, jer *did* može da bude ikavski oblik, namjesto *djed*, *ded*, ali *didā* je i staropersijski termin koji odgovara grčkome τεῖχος, tračkomе διχα = *bedem*, *opkop*, *nasip*, *tvrđava*. („Етимологија“, 1976, 71.) U prijenosnome značenju to može da bude neko jak, Gorazd (u rus. – sposoban, vješt). S time

nosti. Tvrdili smo da je Praslovena (Veneta) bilo na Balkanu prije velike seobe (VI/VII vijek), ali time nijesmo negirali veliku seobu, jer jedino je masovno doseljavanje novih Slovena moglo promijeniti 100.000 zemljopisnih naziva na Balkanu, imena gradova, rijeka, jezera, brda i dolina.

Što se tiče latinskoga Veneti, njemačkoga Wenden (*Wendland* = *Zemlja Slovena*), *windisch* = slovenački jezik u Trubara, o tome je napisano veoma mnogo radova, iako je taj naziv ostao zagonetan možda stoga što nam je bio pred očima, jer grč. *βενετος*, lat. *venetus* = *plav*, označava ljude svijetle puti. U Rimu je postojala i stranka *veneta* = *plavih*. Dakle, to je bio tuđi naziv za sve nas, ljude svijetle puti, koji smo tek na Balkanu, u ukrštanju sa starincima i osvajačima, poprimili i tamniju boju.

Nikčević je, takođe, odbacio teoriju o seobi Slovena s Balkana k Baltiku, navodeći naša istraživanja iz kojih se vidi da smo sve ključne riječi (*ljudi*, *ljubav*, *crkva*, *kamen*, *stijena*, *hljeb* i sl.) donijeli s Baltika na Jadran.¹¹

Naravno, Nikčević ističe da se pod Venetima na Balkanu podrazumijevaju Slovjeni, ali to ne znači da nije bilo velike seobe. Pa i sam Pantelić prihvata našu tezu da su preci Crnogoraca došli sa rijeke Visle, preko Polablja na jug.¹²

Nikčević s pravom ukazuje na naš (i)jekavizam, povezan i sa poljskim (*i*)je i sa njem. *ie*.

Dalje, Nikčević raspravlja i o *črtama* i *rezama* Črnoisca Hrabra (*Crte* i *zašeci*). Pošto se mnoge slovjske riječi nijesu mogle napisati grčkim slovima (na primjer: *život*, *zelo* (*vrlo*), *jenzik*), Sloveni su pisali kojekako svoje riječi latinskim ili grčkim slovima, bez „ustrojenja“ (sistema). (Da napomenemo da je geopolitički termin Zeta nastao upravo

može da bude u semantičkoj vezi i lit. *didis* – *velik*, i *cuca* u Gruziji = *veoma mali* („*Этимология*“, 1978, 181), i to može da se poveže sa Veljecucama i Malocucama. Dakle, bolje je takve mutne toponime tretirati kao nejasne, a mogu se navesti razne mogućnosti da se protumače, što smo mi i uradili.

¹¹ Primjera radi, opšteslovensko (s izuzetkom Bugara) *ljudi* izvire iz gotškoga glagola *liudan* = *rasti*; naše *ljubav* je blisko njemačkome *Liebe*, *mlijeko* – njemačkome *Milk*, dok je na grčkome *ljubav* – *αγαπησις*, *χαρις*, *φιλια*, a na latinskome – *amor*... *Mlijeku* odgovara *Milk*, a na latinskome je: *lac*, *lactis*... Da smo se kretali sa juga na sever, onda bismo starobalkanske, romanske i grčke termine prenosili na Polablje!

¹² Pantelić (2002, 131) piše: „Nepobitna je činjenica da su R. Rotković kao i njegov kolega V. Nikčević bili prvi koji su uputili na činjenicu da su predci Crnogoraca bili u Polablju, pa su time stekli veliku zaslugu za svoj narod koja će ostati trajno među Crnogorcima i crnogorskoj znanosti. Bio sam jedan od prvih autora koji je prihvatio ovu tezu, a naročito onomastička istraživanja Radoslava Rotkovića i lingvistička istraživanja Vojislava Nikčevića, gdje on govori o grafemama mekanoga slova š, ž i slova dz (š, ž, z – prim. R. R.), koje su preci Crnogoraca donijeli iz Polablja.“

zato što ni na grčkome ni na latinskome nije bilo moguće napisati Ženta.) Nikčević navodi da smo u radu A. G. Kuzmina našli crtež tih *crta* i *reza*, pri čemu je *reza* – polovina crte, dakle – prerezana crta. To je bila azbuka od 24 slova. Kao izumitelj ovijeh slova navodi se Ogam, i po njemu to je i *ogamsko pismo*. Pošto su se ovi duži i kraći bukovi štapići koristili i za gatanje: ispušte se iz ruke i onda se „čitaju slova“, kao oblici u talogu kafe, odatle je došlo do toga da je u nas *slovnica* > *bukvar*, u ruskom *буква* = *slovo* a u njem. Buch (bukva) – knjiga.

Potom je Nikčević naveo i drugo, tajno pismo – *rune*, koje je dobilo ime po njem. *raunen* – *šaptati*. Jagić je bio našao neke falsifikate tih runskih natpisa, pa je tvrdio da nije bilo slovenskih runa. Đ. Sp. Radojičić, nasuprot njemu, veli da su „ti znaci bili široko prihvaćeni od strane Slovena“, dok I. Pudić smatra da su nama zanimljivi *šudikovski znaci*, nađeni na pet ploha kamena pred ostacima crkve u Šudikovi kod Berana u stvari esnafski znaci, pečat zanatske radionice. U svakome slučaju, treba priznati da mi ne znamo što taj natpis znači. Zanimljivo je da se i danas mogu vidjeti mađarske rune u bašti hotela „Zelenika“ u Zelenici, na kamenim pilama za ulje.¹³

Poglavlje *Pokrštavanje dukljanskih Slovjena*, to jest prijelaz našijeh predaka s paganstva na hrišćanstvo, važno je i iz političkijeh i zbog lingvističkih razloga, jer od toga ko nas je pokrštavao zavisio je i politički uticaj na nas, i na pismo. A vrijeme pokrštavanja pokazuje kad smo mogli da savladamo pismenost. Nikčević piše: „Hrišćanska religija, ne samo u vrijeme njihovog pokrštavanja nego i tečajem cijeloga srednjeg vijeka, pa i dugo vremena docnije, bila je glavna ideološka snaga koja je ostavila dubok trag, neizbrisiv pečat cjelokupnome duhovnom i svjetovnome životu i društvu.“ Dok je Vizantija bila tolerantna prema slovjenkim jezicima, piše Nikčević, Rim je proklamovao da je „Bog odabrao samo tri posvećena jezika – jevrejski, grčki i latinski – na kojijema se može slaviti njegovo ime, smiju pisati i prevoditi svete knjige i propovijedati hrišćanstvo... Ovakvo shvatanje bilo je prepreka za širenje hrišćanstva na slovjenkom jeziku, a time i smetnja za nastanak slovjenke pismenosti uopšte i pojavu nacionalnih pisama“. ¹⁴ Nikčević je došao do zaključka da su „do sredine IX. vijeka (Slovjeni na jugu) već bili definitivno pokršteni“, s čime se slažu i arheološki nalazi B. Borožana. Iz razrušene Duklje sedište Dukljanske epi-

¹³ Ove je rune obradio i ilustracijama prikazao Adorjan Mađar, koji je dešifrovao svako slovo runa u časopisu „Magyarságtu dományi ÉRTESÍTŐ“, 1996, 2.

¹⁴ Nikčević je o ovome pisao opširnije u knjizi *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1996, 9–107. Dakle, to bi mogla biti zasebna knjiga.

skopije preseljeno je na Martiničku gradinu (Lontodoklu – Lug kod Duklje, pribježište Dukljana, njihovo satelitsko naselje), đe se nalazi trag kulta Sv. Mihaila.¹⁵ Odatle se episkopija (biskupija) preselila na obalu staroga Staroga Bara, na obali (jer ono na kršu je novi Stari Bar), đe je otkriven temelj trikonhosa. A ova je crkva, po P. Mijoviću, građena u doba Justinijana (527–565) i u njemu se, vjerovatno, nalazi trag biskupova groba. „U vihoru seoba IX vijeka srušen je taj trikonhos. Od tada se Bar seli na hridinu... gdje dobija srednjevjekovna obilježja“, piše Mijović.¹⁶

Nikčević je zatijem obratio dužnu pažnju benediktincima s Monte Cassina koji su, odmah poslije 732. godine, po papinom nalogu prelazili na istočnu obalu Jadrana, pa i u Prevalis, da bi tu bili „brana prodoru vizantijskih književnih tekovina ćirilometodskog smjera, u korist zapadnoevropske kulture“.¹⁷ A benediktinci su važni iz dva razloga: oni su podigli veliki broj ranih crkava i manastira na našoj obali, otvarali škole, širili pismenost, a u pravila svoga reda unijeli su obavezu učenja jezika domorodaca, da bi s njima mogli da komuniciraju. Otuda je i naša najstarija književnost mogla da nastane iz pera benediktinaca – našijeh ljudi, koji su se školovali *in situ*. S benediktincima je povezivano i ime anonimnog Dukljanina. „Zvanični bilingvizam omogućavao je da to kapitalno djelo benediktinca bude razumljivo i Romanima i Slovjenima“, piše Nikčević.

„Tako su se sredinom IX. vijeka definitivnijem pokrštavanjem dukljanskih Slovjena, nastankom dukljanskoga naroda i jezika u Duklji kao samo nominalno vazalnoj vizantijskoj državi u rang u i statusu kneževine (arhontije) stekli svi potrebni uslovi za početak povijesnog razdoblja u nastanku i razvitku crnogorske književnosti na tome jeziku pod dukljanskim imenom“, zaključuje Nikčević.

¹⁵ Ovaj rani kult Sv. Mihaila u Zeti dovodi u pitanje identifikaciju pravoslavne episkopije u Manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci, jer ni u jednome rodoslovu ne pominje se Prevlaka već se u tri od četiri opširna rodoslova navodi: „Prvoga (episkopa) postavi u humskoj zemlji u Stonu u hramu Presvete Bogorodice, drugoga u Zeti u dioklitijskom pomorju u hramu arhistratiga Mihaila“, a Zeta je spadala u Pomorje zetsko, dok su Travunija i Zahumlje predstavljale Pomorje zapadno. Osim toga, valjda je Sv. Sava znao šta piše kad je na Vranjini 1233. postavio prvoga episkopa Ilariona, „koji će biti prvi svetitelj Zetske zemlje kojega sam ja postavio“. Domentijan piše da je zetski episkop bio pri crkvi Arhandela Mihaila u Drepri, što je tvrdio i vladika Vasilije (1754) i Rovinski (1888), a u Podgorici još uvijek postoji dio grada koji se zove Drpe (Mandića). (P. Malbaša, *Dva crnogorska manastira*, Cetinje, 2003, 22–39; B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd, 1987, 56–61.)

¹⁶ Nikčević ovđe citira Mijovićev rad *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, 34.

¹⁷ O ovome je Nikčević pisao opširnije u knjizi *Crnogorska književna raskršća*, 1996.

Drugi dio rukopisa posvećen je *Povijesnom razdoblju*. A u tome periodu koji traje do naših dana, prvi je *Dukljanski period*, koji traje od sredine IX do kraja XII stoljeća (1183).

Autor objašnjava da je Duklja, Dioklitija termin koji se dugo ponavlja, zbog vizantijskoga manira arhaizacije, jer već oko 1042. pojavljuje se u Kekavmena slovjski naziv te teritorije – Zeta, što znači „zemlja žetelaca“.¹⁸ A nije logično da su Zečani svoju zemlju nazivali stoljećima Dioklitijom nego su Vizantinci upotrebljavali kao savremene – iščezle termine.¹⁹ A pod Gornjom Zetom, po Petru I, podrazumijevala se Crna Gora. Paštrovići su 1435. tretirani kao „katuni Crne Gore“. Ovo je važno naglasiti da se ne misli da je kontinuitet: Dioklitija > Zeta > Crna Gora neka savremena patriotska izmišljotina.

Dalje se autor bavi *izvorima, građom i proučavanjem književnosti*. Ukazuje na dragocjenu građu koju je sabrao V. D. Nikčević u ediciji *Monumenta Montenegrina* (X tomova), zbornike B. Šekularca, koji je objavio zapise, natpise, povelje. Među proučavaocima književnosti toga razdoblja autor ističe F. Milobara, J. Kovačevića, R. Rotkovića, D. Živkovića. Najopširnije eksplicira istraživanja R. Rotkovića, u više tekstova pobrojanih u literaturi na kraju poglavlja.

Zatijem se prelazi na *početke početaka – Legendu o Vladimiru i Kosari i Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina iz Bara.

To je materija koja je čitaocima bliža. Ali i tu ima šta da se ispituje, jer nas Grmel (*La Chronologie*, Paris, 1958) upozorava da neka djela ili su u njegovu tekstu nešto drukčije formulisana ili nam nijesu detaljnije poznata. To su *Hronika Duklje* u kojoj su, po Grmelu, opisani događaji od polovine VIII vijeka do druge polovine X stoljeća, i u tome spisu ima dosta elementa istorije koje je koristio Porfirogenet, a nijesu poznati iz drugih izvora. Zatijem, riječ je o *Epu o Duklji*, u kome se pjeva o vremenu kralja Mihaila Vojislavljevića i njegovoga sina Bodina.²⁰ Naravno, postoje i neka djela koja pominje Orbin: *Cronica d'Antivari, Efemeridi di Doclea*.

¹⁸ Još u prvome broju „Kulturnog nasljeđa“ (131–143), časopisa Kulturološkoga fakulteta s Cetinja (1985), akademik Nikčević je eksplicirao ovu etimologiju, od lit. *ginti*, češ. *žati*, naše: *žeti, žnjeti*, kako to navodi i R. Bošković u *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, 1, Beograd, 1968, 82. U Češkoj postoji grad Žatec, a postojalo je i pleme Žačani. U Rusiji pleme: Žnjetalici.

¹⁹ O ovoj arhaizaciji pisao je P. Mijović, po Moravčiku, Bibikovu i drugima u knjizi *Kulture Crne Gore*, Titograd, 1987, 277, 285–288. M. V. Bibikov je ustanovio da 80% etničkih naziva vizantijskih pisaca nije odgovaralo stvarnim imenima. Dovoljno je pomenuti da miješaju Srbe i Tribale, a Tribali su bili na toj teritoriji prije Hrista!

²⁰ Autor se ovde oslonio na V. D. Nikčevića, *Monumenta Montenegrina*, X, 50/51. Ako je u V. D. Nikčevića štamparska greška, to su *Annales Bareses* Lupusa protospatarusa a ne neki novi, do sada nepoznati anali Bara (*Annales Bareses*). No sam naslov je isti kao u Orbinovoj hronici Bara (*Chronica d'Antivari*).

Iz Nikčevićeva daljega izlaganja (*Starocrnogorska slovjesna književnost*) vidi se koliko je još mnogo toga zagonetnoga i u vezi s rukopisima koji su sačuvani, pa se prvo bavi zagonetkama autorstva, datiranja, jezika i pisma.

O autorstvu *Libera gestorum* (knjižice o podvizima) Blaženoga Vladimira, svakako nastaloga u blizini Prečiste Krajinske na obali Skadarskoga jezera nedugo poslije Vladimirova ubistva (1016), nema ni direktnoga ni indirektnog traga i pomena.

Što se tiče Popa Dukljanina i njegova djela *Sclavorum Regnum* (Kraljevstvo Slovjena), autor ističe da je još Vjekoslav Klaić pretpostavio da bi barski nadbiskup Grgur mogao biti autor ili nastavljač toga djela. Nasuprot njemu, Medini (1942) i Ivan Ostojić (1963) mislili su da bi Dukljanin morao da bude neki benediktinac u Barskoj nadbiskupiji koji je započeo djelo a neko drugi ga završio. Nasuprot tome stoji tvrdnja uglednih istraživača, među kojijema je i F. Šišić (1928), da je *Kraljevstvo Slovena* djelo jednoga autora. No sada nema potrebe da se nižu različiti stavovi, jer postoji monografija E. Peričića koja je cijela posvećena tome pitanju, pa je i njen naslov *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*.²¹ Naučna se javnost opredijelila za ovo rješenje, iako ima i drukčijih, još 1999. iznesenijeh stavova.²²

Dalje Nikčević s pravom ukazuje na to da je u nauci utvrđeno mišljenje da je bula pape Aleksandra iz 1167. falsifikat, mada i V. D. Nikčević navodi ne samo tu bulu nego i onu početnu, tobožnju bulu pape Zaharija iz 743. godine, u kojoj je pronalazač i prvi komentator Pflugh-Hartung (1884) našao dva dokaza da je falsifikovana: pominje se *palijum* kojega nema prije XI vijeka i papska palata koja je zidana u istome vijeku, u vrijeme Jovana XV. Zato akademik Nikčević zaključuje, s Petrom Đorđićem, da *istočnoga obreda* nije moglo biti u Dioklitiji prije Nemanjića (1186), pa su zaključci Lenke Blehove-Čelebić o pitanju bogoslužbenoga jezika u Dioklitiji (Zeti) površni. O ovoj temi autor je opširnije pisao u knjizi *Jezikoslovne studije* (2004).

Zaista je neobično, ali tačno, da je Zeta bila u *rimskoj kulturnoj sferi* i kad je politički bila u vazalnome odnosu prema Vizantiji. Mislimo da je

²¹ Prvo izdanje objavljeno je u Zagrebu 1991, a drugo u Baru 1998. Barani su, očigledno, bili obradovani tom knjigom koja je dragocjena i krcata podacima, ali je sporna osnovna njena ideja o autoru. Kako su Barani mislili da je Grgur Zadarski, pretvoren u Grgura Barskog, neki kompliment za njihov grad, nije nam jasno.

²² Mi smo o ovome pisali u zborniku izvora i legendi o Kraljevini Vojislavljevića, 1999, 90–96. U toj knjizi je i naš prvi i jedini prijevod Dukljanina na crnogorski jezik (str. 141–199), s najstarijega teksta objavljenoga u Orbina (1601).

to bilo uslovljeno blizinom veze Bari-Bar-Bari, što je dovelo i do seoba iz našijeh krajeva u Pulju (Monte Gargano, Gioia del Colle).

Napredak Duklje u odnosu na Rašku ogleda se u činjenici da je u Duklji mnogo ranije stvorena država, mnogo ranije, preko škola i dvorske kancelarije, širena pismenost, o čemu u Raškoj ne može biti govora sve dok krajem XII vijeka nije počela da se osamostaljuje dinastija Nemanjića.²³ Na ugovoru o miru s Dubrovnikom 1186. i knez Miroslav, brat po majci Nemanje, i veliki župan Stefan Nemanja, kao nepismeni – među krstove. A Nemanjini sinovi, Sava i Stefan Prvovenčani već su bili književnici. A kad je Bosni, s konsolidacijom bosanske crkve i države, zatrebao pismeni čovjek, kao Kulinov dijak Radoje, doveli su ga iz Duklje (Zete). Autor je ovako kroz čitav rukopis jasno pokazao da samo komparativni metod daje prave rezultate, jer sušedne pokrajine i državnice uvijek imaju kontakte, pa tako Mala braća iz Kotora zidaju pravoslavne Dečane. Zato se i moglo desiti da u razvijenijoj dukljanskoj sredini nastanu djela kao što je *Legenda o Vladimiru i Kosari* i *Kraljevstvo Slovena*, koja se mogu „mjeriti s najvišijem evropskim dometima u toj ravni rečenog vremena“. Zatijem je autor opširnije analizirao ta dva djela. Detaljno su opisani likovi Vladimira i Kosare. Opširnije o ovome Nikčević je pisao u knjizi *Crnogorska književna raskršća* (1996).

No dok je *Legenda o Vladimiru i Kosari* poznata, nažalost, samo iz onoga što je iz nje uzeo Dukljanin, i time obogatio svoj inače oskudni latinski jezik,²⁴ dotle je, iako kratko (pedesetak stranica) *Kraljevstvo Slovena*, kao izvorna kompilacija tada dostupne građe, složenije u raznim aspektima. Jedno je odasvud hvaljeni naš prvi ljubavni roman, a drugo knjižica o državi i dinastiji koja traje stoljećima (što nije ni nemoguće, s obzirom na činjenicu da sadašnja danska dinastija traje već 700 godina). Ipak, akademik Nikčević je oprezan, jer veli da su u tome djelu spojene u vremenskom kontinuitetu i Hrvatsko kraljevstvo (od 925) i Dukljansko kraljevstvo (od 1077).

Naučnici su različito definisali to djelo, bilo kao *rodoslov*, bilo kao *ljepopis*, bilo kao *Historia de Rei di Dalmazia e Servia* (R. Levaković, 1648, koji je ovaj rukopis našao u Kotoru), što su samo pokušaji da se odredi tip te proze, *žanr*, koji nije lako utvrditi, kao, uostalom, ni kad je u pitanju *Gorski vijenac*. No vrsta djela manje je važna od pravoga sadržaja

²³ Nikčević prihvata našu etimologiju prezimena Nemanjić, sačuvanu u savremenom češkom jeziku: *nemanic* : *koji nema ništa, beskućnik*. Inače, biblijski Neman je gubavac. Po njemu se ne bi mogla nazvati dinastija.

²⁴ Eto još jednoga razloga da se posumnja u nadbiskupa Grgura kao popa Dukljanina, jer jedan nadbiskup morao bi i bolje da zna latinski i više da se oslanja na citate iz *Biblije*!

i naslova koji je u njemu sadržan: (*Slavorum Regnum* : Kraljevstvo Slovjena). Pa i to spajanje dvaju kraljevstava ima neku podlogu u istovjetnoj preromaničkoj i romaničkoj kulturi od Salone do Martiničke gradine. Zapravo, to može da objasni neistoričnost dinastičkoga povezivanja, jer je jasno da su preci Crnogoraca došli s mnogo kompaktnije pradomovine koja se nalazila zapadno od Odre, dok se Hrvati bilježe u Poljskoj i Češkoj. Poljski autoritativni enciklopedijski rječnik slovjenjskih starina (*Slownik starożytności slowińskich*)²⁵ donosi u II tomu (1964) mapu stare Češke, s Velikom i Malom Hrvatskom, o čemu ima i crkveni dokumenat iz hiljadite godine u kome se pominju "Chrovati et altera Chrovati", dakle – dvije hrvatske pokrajine u praškoj dijecezi. Možda je to ključ i za razumijevanje Porfirogenetove greške o Bijeloj odnosno Velikoj Hrvatskoj. Bijela ne može da bude Velika, ali velika može da bude *Bela*, čitana kao *Bela*.²⁶

Starocrnogorska latinska književnost manje je poznata. Jasno je da u tu književnost spada ono što su naši ljudi pisali na latinskom, a ne i ono što su pisali barski nadbiskupi Gijom Adam i Plano Karpini, jedan Francuz a drugi Italijan.²⁷ U te prve tekstove našijeh latinista svrstavaju se: *Andreacijeva povelja*, „koja nije isključivo pravni akt“ i sadrži tri dijela: *Priču o Teodori*, Andreacijevoj šćeri koja se zavjetovala Hristu, *Legendu o prijenosu moštiju Sv. Tripuna i podizanju njegove crkve* i *Testament* toga Andreacija, kotorskoga plemića, koji je platio mletačkim moreplovcima mošti Sv. Tripuna i zidao crkvu koja je kasnije, budući tijesna, pretvorena u katedralu, osvještanu 1166, prije Nemanjića. Zatijem slijedi opširnija priča o translaciji moštiju Sv. Tripuna.

Autor smatra mnogo značajnijim barske epitafe, stihove uklesane u kamen stolne crkve Sv. Đorđa u Baru, u stvari grobne ploče istaknutijeh crkvenijeh prelata. U stihovima se ocrtavaju njihovi pojedini likovi, maltene sažete biografije. Te su ploče nestale u eksploziji baruta, ali ih je sačuvao nadbiskup Poten, prepisavši ih, tako da ih je F. Rački objavio 1860. „Sigurno

²⁵ Rječnik je počeo da izlazi 1961. a njegov potonji, šesti tom izašao je 1977. To je zanimljiva enciklopedija u kojoj o nekim važnim pitanjima postoje članci više autora, sa različitim stavovima!

²⁶ Istu zabunu nalazimo i u Velikoj Rusiji (Великая Русь), u čijem njedru se razvila Belarus (koju mi, po ruskome jeziku nazivamo Bjelorusijom). I u Poljskoj imamo i Bijelu Poljsku i Veliku Poljsku. *Bela* : *Vela*, *velika*.

²⁷ Isti principijelni postupak primijenio je i Džerald Brenan u istoriji španske književnosti, ne ograničavajući se na jedan jezik, ali obrađujući sve što je jedan narod pisao „na bilo kom jeziku, od najstarijih vremena do danas“. Ovaj smo moto citirali u uvodu našega *Pregleda crnogorske literature*, 1979.

da bez duboke antičke latinske pjesničke podloge u Duklji, odnosno ranijoj Prevalitani ... ne bi bilo ni pokazane leoninski rimovane pjesničke fakture u barskijem epitafima“, piše autor.

Zanimljivo je da je već između 1090. i 1123. ispisan *Pontifikal i lektionar Kotorske biskupije*, sačuvan u Petrogradu, koji sadrži i službene, pontifikalne spise i svetačke legende, odnosno dva poglavlja *Jevanđelja po Mateju*, na osnovu kojih je nastala najstarija crkvena drama.

Autor navodi i *Čuda Blaženoga Mikule*, sačuvana u Oksfordskome glagoljskom zborniku iz XV vijeka, iz kojega je djelove izvornoga teksta donio Šimunić a mi smo ih preveli na crnogorski jezik. Tu se vidi da je prepisivač bio čakavac, ali je neke detalje prenio i iz starijega, dukljanskoga predloška: manastir, arhimandrit, vladika, a pominje se i Duklja (Djeokola, od Dioklija) i Crkva Sv. Tiodora u Baru koja je izgorjela u XI vijeku. Inače, oblik imena Nikola > Mikula sačuvan je u Budvi do novijega doba, kao i u nazivu sela Mikulići, što znači: Nikolići.

Dalje, autor se bavi prepisivačkom i prevedenom književnošću, zalaskom dukljanskoga perioda, prodorom Nemanjića na obalu a za njima i pravoslavlja, pri čemu se polazi od 1219. godine, kada je Srpska pravoslavna crkva osamostaljena, ali tek u dijelu države, dok se prvi zetski episkop Ilarion javlja na Vranjini na Skadarskome jezeru tek 1233. godine. U povelji vranjinskom manastiru Sava piše da će on biti prvi svetitelj „zetske zemlje“ kojega je on postavio.

Sam je Prvovenčani, prvi srpski krunom ovjenčani kralj (1217) u životu svojega oca Stefana Nemanje naveo sva njegova zlodjela i paljevine, od „slavnoga grada“ Niša, preko Skoplja, Prizrena, Skadra do „slavnoga grada Bara“. Trebalo je izbrisati tragove ranije Kraljevine Vojislavljevića a s katoličanstvom se postupalo taktičkije, jer je i Nemanjićima često bila potrebna zaštita s katoličkoga Zapada protiv pravoslavne Vizantije. U stvari, boreći se protiv vizantijske države, oni su prihvatili vizantijsku kulturu! Zetski kralj Vukan pokušao je da se prsi dukljanskom kraljevskom krunom, ali to je trajalo kratko, jer se poslije pobjede nad bratom Stefanom nazivao velikim županom i s tom se titulom bilježi u Studenici 1209. godine, kad je i umro.²⁸

Posebne odjeljke autor je s pravom posvetio Kotoru, kao kulturnom centru koji je davao i diplomate i slikare i arhitekte i prepisivače. U njemu su bile i svjetovne i duhovne kancelarije. Tu je formirana bokokotorska slikarska škola.

²⁸ S. Ćirković, *Istorija Crne Gore*, 2, 1, 1970, 6–8.

Važan odjeljak posvećen je *crnogorskoj redakciji staroslovjenskoga književnoga jezika*, što se ranije nazivalo zetsko-humskom redakcijom. Dakle, davno je zapažena osobenost jezika u prostoru Kraljevine Vojislavljevića. Najvažniji spomenik toga razdoblja jeste *Miroslavljevo jevanđelje*, prepisano u Kotoru za zadužbinu kneza Miroslava u Bijelome Polju. U vrijeme gradnje te zadužbine Sv. Petra i Pavla, na temelju neke starije crkve, možda posvećene istijem svecima, nije moglo da se prepisuje u Bijelome Polju, jer niti je bilo prostora niti je bilo pisara. Zato je jedini mogući izbor pao na Kotor, koji je imao sve to. I još bio na granici Istoka i Zapada, što se ogleda i u tekstu spomenika, koji je bio neupotrebljiv za pravoslavnu crkvu, budući da, po D. Bogdanoviću, ima više od 120 razlika u tekstu u odnosu na istočnu verziju jevanđelja, a za katoličku zato što je na ćirilici. No upravo zbog toga rukopis je odlično očuvan, jer na njemu nema ni otisaka masnijeh prstiju niti tragova voska. Akademik Nikčević bavio se ovim rijetkim spomenikom u više navrata, pa, naravno, i u istoriji crnogorskoga jezika (*Crnogorski jezik*, knj. I). Nije sporno da su u rukopisu identifikovane dvije ruke. Glavni pisar je Zećanin, i on piše imena: Стѣпан i Тѣкла s jatom, što, po Đorđiću, otvara put ka narodnome: Stjepan > Šćepan i Tjekla > Ćekla, dok je drugi pisar, Gligorije (Grigorije) dijak, pisar na dvoru Nemanjića, ekavac.²⁹ Upravo stoga bilo je zanimljivo otkriti ime toga glavnoga pisara, koje je na kraju rukopisa ispisano kao *Varsameleon*, grčki βαλσαμελεων, što upućuje na *balsamovo ulje* ali i na grčko ime Valsamon, s čime smo se i mi bili pomirili. No, prvo što se tu moralo primijetiti jeste da na početku riječi grčka *beta* zaista čitana kao B (pa nije slučajno što je to i ćirilčko V) ali u daljem toku riječi B se pretvaralo u V. Na primjer, kada je vizantijski pisac Kinam, kao i drugi pominjao Braničevo, pisao je grčki: Βρανιτσοβαν, a to nije čitano ni kao Braničebo ni kao Vraničevo nego: Braničevo. Dakle, *beta* je na početku B a dalje u riječi V. Prema tome, ni ono nije Varsameleon nego Balsameleon. Zato je akademik Nikčević s pravom obratio pažnju na novo tumačenje koje je dao akademik Šekularac (2006), da tu nije riječ o balsamovom ulju, koje tu nema smisla, nego o tajnopisu, uobičajenom na kraju rada starih skromnih prepisivača, koji može da se protumači kao Balša Primorac. Naravno, dok je prvi dio složenice Βαλσα jasan, drugi dio može da se tumači prema grčkome: μελ – na primorju: bjeličasta, žedna zemlja; rukavac; fini krečnjački pijesak; prud, dok je μελο – plićak u moru; pridjev μελαν – pjeskovit. Kao što se vidi, nauka stalno nalazi nešto novo, i dobro je da se to prati. Mi bismo predložili još jednu

²⁹ On je dodao jedan kratak zapis na kraju, pa je i svoje ime napisao na dva načina.

mogućnost. Usvajajući prvi dio tajnopisa kao ime Balsa : Balša, onaj drugi dio mogao bi biti od grč. μελω, što bi ukazivalo na trud, brigu. Dakle: *Balša koji se o ovome trudio*.

Naučno istraživanje je štafeta. Bez Šekularčeva razmišljanja na temelju činjenice da na onome mjestu nema nikakvoga smisla *balsamovo ulje* i da ono nije Valsameleon nego Balsameleon, ne bi bilo Nikčevićeva prenošenja toga nalaza ni naše, moguće, dopune.

Posebnu pažnju Nikčević je posvetio jeziku i grafiji ovoga spomenika i njegovoj, u svijetu poznatoj ornamentici. Recimo, Jovan Krstitelj je – Žvan Batista, *liturgija* je *m'ša* = *mis*a, *Uskrs* je *Paska* i sl. A Jovan Krstitelj krsti Isusa bez vode, što je jeretička ikonografija, koja se mogla podmetnuti nepismenome naručiocu. Ovaj spomenik je, po akademiku Nikčeviću, prenio uticaj crnogorske na bosansku i srpsku redakciju staroslovjenskoga jezika. O svim ovim pitanjima autor je pisao opširnije na drugome mjestu, tako da ovđe nema ničega što već nije, opširnije i dokumentovanije, objavljeno i izloženo krugu naučne kritike.

Na kraju svakojega odjeljka navedena je najvažnija literatura, tako da student ima prvo pregledno, koncizno, odmjereno autorovo tumačenje, a zatijem pregled literature, u kojoj se mogu naći i drukčija mišljenja, što je plodonosno za sučeljavanje mišljenja, odnosno za učenje u starogrčkome smislu. Platon je šetao s učenicima po Kefisu kraj Atine (Atene) i s njima razgovarao. Pod *akademijom* tada se podrazumijevala gimnazija.

Zaista je vrijeme da Crna Gora, koja je tokom stoljeća uvijek imala razvijenu književnost, konačno dobije i svoju Istoriju književnosti, makar se radilo samo o prvome razdoblju, do kraja XII stoljeća. Svaki početak je težak. A s onijem što je teško mogli su se rvati samo uporni pregaoci kao što je bio akademik Nikčević.